

ПОГЛЯДИ НА ПРОБЛЕМИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Пангелова Наталія

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Аннотація

В статті освітлені погляди на проблеми фізичного виховання дітей в епоху Середньовіччя. Раскрыты направленность и организационные основы военно-физической подготовки будущих феодалов-рыцарей. Определены средства и формы физической подготовки населения, которое проживало на территории Киевской Руси. Наиболее распространенными средствами этой подготовки были: народные подвижные игры и забавы; народные танцы; национальные виды борьбы; физические упражнения соревновательного характера; охота; военные походы. Своеобразная система военно-физической подготовки населения Киевской Руси включала следующие формы: физическое воспитание в семье, военно-физическое воспитание в быту, в княжеском войске, в культовых и учебных заведениях (церкви, монастыри, школы). Определены предпосылки развития педагогической мысли в области физического воспитания в эпоху Возрождения.

Ключевые слова: физическое воспитание, дети, эпоха Средневековья.

Annotation

The article highlights the views on the problems of physical education of children in the middle Ages. Disclosed orientation and organizational basis for military physical training of future feudal knights. Define the means and forms of physical training of the population, which lived on the territory of Kievan Rus. The most common means of this training were: folk outdoor games & fun; folk dance; national wrestling; exercise competitive nature; hunting; military campaigns. A peculiar system of military-physical training of the population of Kievan Rus included the following forms: physical education in the family, military physical education in the home, in the Prince's army, in religious and educational institutions (churches, monasteries, schools). The prerequisites of development of pedagogical thought in the field of physical education during the Renaissance.

Keywords: physical education, children, the middle Ages.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Велику частину потенціалу суспільства першої половини ХХІ століття складатимуть сьогоднішні дошкільники. Саме вони будуть вирішувати складні соціально-економічні, морально-етичні, національні та інші проблеми, які в даний час хвилюють громадськість.

Зміни, що відбулись у соціально-політичному устрої України, зажадали серйозних реформ у системі і змісті діяльності освітніх інституцій, зокрема, і у першій її ланці – дошкільній освіті.

В той же час, стають звичними тривожні дані про системне погіршення стану здоров'я, зниження рівня фізичної і рухової підготовленості дітей дошкільного віку. Одним із важливих напрямів вирішення цієї проблеми є оптимізація процесу фізичного виховання у дошкільних навчальних закладах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблеми підвищення ефективності дошкільного фізичного виховання були предметом дисертаційних досліджень О.Г. Лахно [1], Н.С. Мальяр [2], Н.С. Пангелової [4], В.М. Пасічник [5], Ю.А. Старченко [6].

Водночас, досліджень соціально-історичного напрямку дошкільного фізичного виховання очевидно бракує, хоча визначення передумов становлення, тенденції

розвитку ідей про дошкільну освіту надасть можливість об'єктивно оцінювати дію соціальних законів у цій сфері, виявляти, аналізувати й узагальнювати нові закономірності її функціонування, а також – перспективи подальшого розвитку.

Мета – аналіз, узагальнення та систематизація даних літературних джерел щодо розвитку ідей фізичного виховання дітей в епоху Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Після падіння рабовласницького устрою в історії людського суспільства настає епоха феодалізму. Згідно історичній періодизації епоха феодалізму називається також «середньовіччям» або «середніми віками». Історія середніх віків охоплює тривалий період з V до XVII ст. і насичена яскравими і різноманітними подіями. Цей період відзначився виникненням і розвитком нових форм економічного і суспільного життя, гострими політичними та ідеологічними сутичками [3].

У галузі культури (в тому числі – і фізичної) в Європі настає тривалий період занепаду аж до періоду Відродження (XIV ст.). Те, що було досягнуте людством в галузі фізичної культури в античних рабовласницьких державах було забуто, зруйноване, а – фізичні вправи та ігри, які були у побуті народу, жорстоко заборонялись і переслідувались християнською церквою.

В умовах феодалізму християнська церква, яка була найбільшим землевласником, потерпіла поразку у боротьбі за політичну владу, але досягла майже абсолютного панування у сферах ідеології, культури, педагогіки. Історія християнства свідчить, що церква (особлива – католицька) була ворогом фізичної культури. Вона оголосила мізерність і гріховність фізичного ества людини, нікчемність його перед духом. Християнська церква формує аскетизм – релігійно-містичне вчення про

мораль, яке проповідувало відречення і боротьбу з почуттями тіла – як шлях досягнення моральної досконалості і спілкування з Богом. Утверджується схоластична система освіти і виховання, яка була заснована на сліпій вірі в авторитети. Навчання зводилося до читання і запам'ятовування біблійних текстів, прищеплення дітям основних засад християнської поведінки.

Одночасно із церковним, у цей час розвивалося лицарське виховання, за якого діти перших семи років перебували у сім'ї під опікою матері, годувальниці та няні. На цьому етапі метою виховання було засвоєння дитиною дару слова і шляхетних манер.

Фізичному вихованню майбутніх лицарів-феодалів приділялася значна увага. Класовий характер фізичного виховання і фізичної культури у феодальному суспільстві тісно пов'язаний ще з однією особливістю, а саме – з військовою спрямованістю. В основному це відноситься до фізичної культури феодалів. Величезне значення військової функції класу феодалів у середні віки обумовлювалась панівним місцем, яке займала у середньовіковому суспільстві війна. Придушування повстань селян і міщан, внутрішні сутички, загарбницькі експедиції в інші країни (відомі походи хрестоносців, наприклад) – всі ці військові акції займали дуже значне місце у житті феодального суспільства. Природно, що військовій справі приділялось дуже багато уваги. Правомірно сказати, що фізичне виховання було пов'язане з військовим навчанням. З розвитком феодальних відносин військова справа, отже військова підготовка і фізичне виховання, стає привілеєм і обов'язком феодалів. Саме в цей період розвитку феодалізму у країнах Західної і Центральної Європи з'являється спеціальна категорія феодалів-воїнів, які стали називатись лицарями (від німецького слова "ritter" – лицар,

вершник). На основі лицарства потім виникає аристократія.

Підготовка лицарів була спрямована на досягнення «семи лицарських добродійностей». Цими добродійностями були: їзда верхи, стрільба із луку, фехтування, плавання, полювання, гра в шахи і складання віршів. Дуже мало уваги приділялось розумовому вихованню. Але від лицарів цього і не вимагали. Багато з них не вмели ані читати, ані писати. Лицарське виховання переслідувало практичну ціль: підготувати міцного і сильного воїна – феодала, здатного захищати класові інтереси феодалів.

Військово-фізичне виховання майбутніх лицарів розпочиналось з ранніх років, звичайно – у замках багатих феодалів. Замки сюзеренів були своєрідною школою для лицарської молоді. Це «шкільне» виховання мало сімейний характер, хоча і було у деякій мірі регламентоване.

Феодали-чоловіки проходили дві обов'язкові ступені виховання, які вели до посвяти у лицарі, і одну необов'язкову – вищу ступінь.

Звичайні феодали посілали своїх 7-річних синів у замок сеньйора (більш багатого феодала), де їм надавали звання «паж». Пажі проходили першу ступінь лицарської підготовки і служби. Для досягнення сили і спритності вони займались стрільбою із луку, метанням каменів і списів, стрибками, бігом, боротьбою, плаванням та їздою верхи. Одночасно їх навчали полюванню, військово-фізичним вправам і лицарському етикету.

Придбані у пажеському віці вміння і навички вдосконалювались на наступньому рівні, коли по досягненню 14 років пажам надавали звання «зброєносців», і вони отримували право носити меч і шпори. Під керівництвом спеціальних викладачів зброєносці об'їжджали диких коней, бігали у важких латах і без них на довгі дистанції, стрибали через рови

і забори, лазили по драбинах і без них по кріпосних стінах, плавали зі зброєю і без неї, дресировали собак, грали в шахи. До кінця перебування у зброєносцях молоді люди займалися фехтуванням на мечях, списах та їздою верхи у повному спорядженні. Так здійснювалась загальна фізична і військова підготовка зброєносців. По досягненні 21 року їх посвячували у лицарі. З цього моменту заняття фізичними вправами для більшості з них ставали розвагою (їзда верхи, полювання) або служили підготовкою до участі в турнірах.

Третя ступінь лицарської підготовки – фізичне вдосконалення була доступна лише багатим сеньйорам. Вона включала лише ті види фізичних вправ, які відповідали індивідуальним нахилам (наприклад, боротьба, фехтування та ін.). На цьому рівні переважало не групове, а індивідуальне навчання.

У замки запрошували викладачів-професіоналів, майстрів фехтування, найбільш відомих борців та інших спеціалістів.

Завдяки такій системі виховання, лицарі, як правило, були людьми фізично сильними, спритними і витривалими, володіли основними прийомами бойових дій. Виховання дітей селян, на відміну від лицарських дітей, було зорієнтовано на особливості їхнього буденного життя і здійснювалось через залучення дітей до праці дорослих.

У часи формування Київської Русі наші предки зберігали самобутні традиції національного фізичного виховання. З дитинства молоді прищеплювались потрібні у праці та військовій справі вміння, навички і якості [7].

На межі IX-X століть навколо Київської землі утворилось державне об'єднання – Київська Русь. Тут ще з часів військової демократії (періоди родових відносин) збереглися звичаї виховання дітей, продовжили побутування

обряди і ритуали, що склали певну систему підготовки людини до працездатності та виконання військових обов'язків.

В Київській Русі стала побутувати вікова диференціація молоді, яка була покладена в основу народної фізичної культури:

- в три роки хлопця саджають на коня, і цей обряд називали «постриги». Князя Ігоря посадили на коня, коли йому було 3 роки;

- у сім років хлопчик переходить від материнського виховання під нагляд чоловіків (батька або старшини роду), починається навчання грамоті, стрільбі з лука, володіння списом, арканом, їзди верхи;

- у 12 років хлопчик вважається напівдорослим юнаком і до його навчання залучають «військові хитроці»;

- в 17 - річному віці юнак вважається дорослим і змужнілим.

У кожній віковій групі здійснювалось певна підготовка і завершувалась «ініціацією» (посвятою в наступну).

Таким чином, до військового життя (хоч постійної армії ще не існувало) готували з дитинства. Так, Володимир Мономах в 13 років вже ходив на лови, Данило Галицький ще хлопчиком володів мечем.

Первинними ланками традиційних народно-побутових форм військово-фізичної підготовки була сім'я та рід, де відповідальність за виховання майбутнього воїна покладалася на батька, чоловіків-членів родини (старших братів, тощо), старшин роду. Так передавалися родинні традиції від батьків дітям. Особлива роль у цьому процесі відводилась старійшинам роду або найдосвідченішим його членам, нерідко спеціально призначеним вчителям, що займалися з групами дітей, підлітків і юнаків. Виховання юнаків здійснювалось і у спеціально для цього організованих «домах молоді» або «мужських домах». Відомо, що серед громад-

ських утворень існували «лісові школи», які діяли в межах чоловічих військових союзів. Там відбувались ініціативні «посвяти» молоді, під час яких основна увага приділялась фізичній підготовленості.

В Київській Русі сформувалась своєрідна система військово-фізичної підготовки населення, що включала такі форми:

- фізичне виховання в родині (сім'ї);

- військово-фізичне виховання у побуті;

- військово-фізичне виховання у княжому війську;

- військово-фізичне виховання у культових і навчальних закладах (церкви, монастирі, школи та ін.).

Найпоширенішими засобами цієї підготовки були:

- а) народні рухливі ігри та забави;

- б) народні танці;

- в) національні види боротьби;

- г) фізичні вправи змагального характеру (дужання, ристалища);

- д) полювання;

- є) військові походи.

Неабияке значення у військово-фізичному вихованні у Київській Русі приділялось формуванню морально-вольових якостей. Мужність у русичів цінувалось понад усе. Сповідувалось доброчинство, найкращою справою вважалося захищати нещасних і знедолених. В «Повчанні» Володимира Мономаха акумулювався віковичний досвід народної педагогіки і фізичного виховання, найістотнішою рисою якого була нерозривна єдність людської гідності, духовного багатства та фізичної досконалості.

В 980 році Русь-Україна прийняла християнство як загальноноруську державну релігію. Церква почала активно боротися з «поганством», але створене тисячоліттями язичництво було досить досконалою системою вірувань і знань про світ і дуже повільно відступало під натиском православ'я. Християнство зму-

шене було пристосуватись, асимілювати язичницькі культури та обряди, вбираючи їхні позитивні елементи.

З прийняттям християнства традиційні елементи народної фізичної культури поступово адаптуються до своєрідного світогляду, що склався як «двоєвір'я», переходить в систему християнських свят. Так, наприклад, обряд поклоніння весні переходить у традиції Великодніх свят з «веснянками», «гаївками», культом яйця як джерела життя (гра «цокання») та інше. Свято Купала стало «Івана Купала» тощо (на честь святого Іоана Предтечі).

Глибокі соціальні зрушення, які намітились у надрах феодалізму і призвели у подальшому до перемоги капіталізму, були об'єктивною основою для розвитку буржуазної фізичної культури, суттєвою частиною якої був новий погляд на природу людини навколишнього світу. Потреби зростаючого капіталістичного виробництва стимулювали розвиток науки. У XVI і особливо у XVII ст. у розвитку науки відбуваються докорінні зміни. У ході запеклої боротьби зі схоластикою і релігійним світоглядом розробляються нові, наукові методи дослідження явищ природи. Відбуваються відкриття, які закладають фундамент для всього наступного розвитку природознавства. Розум людини починає звільнятися від релігійних забобів, від звички, яка виховувалась зі шкільної лави спиратись не на власні спостереження, а на «штучні авторитети» схоластичної науки. У європейських країнах складається новий світогляд, з'являється новий тип людини, з іншими запитам та ідеалами. Цим світоглядом був гуманізм (від лат. *humanus* - людина, людський) – напрям суспільної думки, який характеризується захистом гідності і свободи особистості, її всебічного розвитку, боротьбою за людяність суспільних відношень. Гуманізм, який зародився в Європі у XV-XVI

ст. висуває на перший план інтерес до людини людської особистості, виступаючи проти середньовічного аскетизму, феодального і церковного гноблення. Значні успіхи були досягнуті і у вивченні організму людини. Необхідно зазначити, що розвиток гуманізму і нові погляди сприяли розвитку нових поглядів на фізичне виховання і здоров'я людини. Відбувається перегляд положень, які панували у середньовічній медицині, створюються нові теорії про природу організму людини і методах лікування хвороб. Починаються систематичні анатомічні розтини, які знаменували зародження наукової анатомії. Створюються основи теорії кровообігу у людини. Це відкриття стало складовою частиною фундаменту для наступного розвитку фізіології тварин і людини. Поки ж у вивчаємий період панує механістичний погляд на організм людини, коли він розглядається як сума окремих частин, органів. У цьому безумовно, проявився вплив механіки, яка у цей період досягла значних успіхів. Однак механістичний підхід не був перпоною точці зору, що фізичний і моральний склад людини можна змінювати у процесі виховання, що категорично заперечувала церква. У цілому розвиток науки, значні географічні відкриття сприяли перемозі реального знання і стимулювали появу матеріалістичних поглядів на людину та її організм.

Ранні гуманісти (В. да Фельтре, І. Меркуріаліс, Я.А. Коменський, Т. Мор, Т. Кампанелла та ін.) у своїх працях і практичній діяльності розглядають питання про фізичне виховання дітей.

Вітторіно да Фельтре (1378-1446 рр.) – представник раннього італійського гуманізму. На кошти герцога Гонзаго у містечку Мантуя він влаштовує школу і називає її «Будинок радості». У цій школі В. да Фельтре застосовує нові методи виховання, які були засновані на принципах гуманістичної

педагогіки. Велике значення приділялося поєднанню розумового, естетичного і фізичного виховання. Учні займалися їздою верхи, боротьбою, різноманітними іграми й танцями. Ці заняття були спрямовані на розвиток гнучкості, спритності, краси та грації рухів. Педагогічна діяльність Вітторіно да Фельтре сприяла розповсюдженню ідей фізичного виховання дітей у подальші роки.

Франсуа Робле (1494-1553 рр.) – видатний французький гуманіст, вчений і письменник, автор відомого роману «Гаргантюа і Пантагрюель». У своєму творі Ф. Рабле гостро критикує схоластичну систему виховання. Він захищав ідеї гуманістичного виховання, яке передбачало різнобічну освіту, розвиток творчості й активності, оптимальний режим дня дитини. Рабле відводив важливе місце фізичному вихованню. Він рекомендував використовувати як античні фізичні вправи, так і народні фізичні вправи. Також він був прихильником наочності навчання, рекомендував поступове підвищення складності вправ.

Ієронім Меркуріаліс (1530-1606 рр.) – представник пізнього італійського гуманізму, доктор філософії й медицини, автор декількох творів про мистецтво гімнастики. У перших трьох своїх книжках від подає історію гімнастики, а трьох подальших – аналіз фізичних вправ з точки зору профілактичної медицини. Меркуріаліс поділяв всі фізичні вправи на три групи: істинні (лікувальні), військові (необхідні) і хибні (атлетичні). Він надавав перевагу тим вправам, які мали оздоровчолікувальне значення і сприяли виконанню військових обов'язків. Меркуріаліс негативно відносився до атлетичних вправ, які вимагали «надмірної напруги сил». Він пропонував не плавання, а купання, не кулачний бій, а бій з «тінню» і т. ін. Своєю діяльністю і науковими працями І. Меркуріаліс сприяв розповсюдженню фі-

зичних вправ як одного із засобів лікувально-профілактичного напрямку у медицині.

Ян Амос Коменський (1592-1670 рр.) – видатний чеський педагог-гуманіст, основоположник нової прогресивної педагогічної системи. У своїх педагогічних творах «Велика дидактика», «Світ чуттєвих речей в малюнках» разом з питаннями розумового і морального виховання він багато уваги приділяв фізичному вихованню дітей. Я.А. Коменський створив перший в історії педагогіки посібник із сімейного виховання «Материнська школа», де були викладені основи фізичного розвитку дитини. Він надавав поради батькам щодо харчування, режиму дня, загартовування дітей. Заняття іграми і фізичними вправами, на думку Коменського, повинні готувати дітей до праці, практики життя. Педагогічні погляди Я.А. Коменського здійснили великий вплив на формування світової демократичної педагогічної думки.

Цінні ідеї щодо фізичного виховання дітей висловлювали філософи Томас Мор (1478-1535 рр.) і Томмазо Кампанелла (1568-1639 рр.). У своїх творах «Утопія» та «Місто сонця» піддали гострій критиці не тільки феодалне суспільство та його систему виховання, але і нові буржуазні відношення, які зароджувались у той час. Вони вважали, що виховання має бути різнобічним, а фізичне виховання є необхідним елементом гармонійного розвитку людини. Піклування про здоров'я і фізичне виховання всіх членів суспільства повинно бути державною справою. Т. Мор і Т. Кампанелла стверджували, що заняття гімнастикою і військовими вправами готують людину до праці і сприяють зміцненню здоров'я. Вони вважали, що суспільне виховання дітей має починатися з двох років, а освіта – здійснюватися на наочній основі і включати навчання правильного мовлення та основ грамоти. До систематич-

ного вивчення окремих предметів діти повинні приступати на восьмому році життя. Педагогічні ідеї Т. Мора і Т. Кампанелли мали велике значення для розвитку педагогічної думки у галузі фізичного виховання (зокрема, і дошкільного). Вони далеко випереджали практику фізичного виховання епохи Відродження. Не дивлячись на незрілість та обмеженість ідей ранніх соціалістів-утопістів, їх цінність полягає у тому, що вони вперше оголосили принципи всезагального фізичного виховання як для хлопчиків, так і для дівчаток, підкреслили значення фізичного виховання у всебічному розвитку особистості.

В Україні у XVI- XVII ст. розвивалися братські школи, діяльність яких розгорталася під опікою церковних братств. Їх діяльність була пройнята духом гуманізму, повагою до особистості дитини. У них працювали відомі тогочасні мислителі, письменники Йов Борацький (? - 1631), Стефан (1570-1605), Лаврентій Зізаний (? - 1634), Памво Беринда (1555/60 - 1632) та ін. Тогочасна українська наука, освіта, видавнича справа посідали провідні позиції в Європі, що дало підставу релігійному діячеві, історичу, педагогу Іванові Огієнку (1882-1972) назвати цей період «золотим віком української культури». Значними подіями педагогічного життя було видання Іваном Федоровим (1510-1583) в Острозі першого друкованого букваря та відкриття у 1632 р. Києво-Могилянської академії, вихованці якої (Є. Славінецький, С. Полоцький, Ф. Прокопович та ін.) стали організаторами освіти не лише в Україні, а й у Росії та інших державах. Небайдужими були вони і до проблем дошкільного розвитку дитини. Наприклад, Єпіфаній Славінецький (? - 1675) відомий як автор проникненої любов'ю до дитини, турботою про її фізичне і духовне здоров'я праці «Громадянство звичаїв дитячих», у якій

сформульовано норми поведінки у суспільстві, вдома, спілкуванні з однолітками.

Висновки. Загалом на українських землях домінував погляд, що виховання дітей слід починати з раннього віку на основі християнських традицій. Наприкінці XVII ст. поступово почав утверджуватися світський характер виховання.

У Західній Європі подальший розвиток буржуазії як класу значно посилив її запит на фізичне виховання. Становлення і розвиток капіталістичного виробництва посилили потребу у вдосконаленні форм і методів виховання й освіти представників панівних кіл (перш за все буржуазії, яка разом із здобуттям економічної переваги намагається отримати політичну владу). Процес утвердження капіталізму висував потребу у «нових» людях, різнобічно підготовлених представників свого класу, які здатні організувати і очолити виробництво, морські й торговельні експедиції, боротьбу за політичну владу. Підготовку таких людей могли забезпечити нові підходи до виховання підростаючого покоління.

Література

1. Лахно О.Г. Інноваційні технології розвитку психомоторних здібностей у фізичному вихованні дітей 2-го – 5-го років життя: дисерт... канд. наук з фіз. вих. і спорту / О.Г. Лахно. – Київ, 2013. – 301 с.
2. Маляр Н.С. Організаційно-методичні основи превентивного фізичного виховання дітей старшого дошкільного віку: автореф. дисерт. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту: 24.00.02 / Н.С. Маляр. – Львів, 2014. – 20 с.
3. Пангелова Н.Є. Історія фізичної культури: [навч. посібник] / Н.Є. Пангелова. – К.: Освіта України, 2010. – 294 с.
4. Пангелова Н.Є. Теоретико-методичні засади формування

- гармонійно розвиненої особистості дитини дошкільного віку в процесі фізичного виховання: автореф. дисерт. ...докт. наук з фіз.вих. і спорту: спец. 24.00.02 – «Фізична культура, фіз.вих. різних груп населення» / Н.Є.Пангелова. – К., 2014. – 39 с.
5. Пасічник В.М. Удосконалення фізичних і розумових здібностей у фізичному вихованні дітей старшого дошкільного віку з використанням інтегрально-розвивальних м'ячів: дис. ... канд.н.ф.в. і с.: [спец.] 24.00.02 / В.М. Пасічник. – Львів, 2014. – 295 с.
6. Старченко А.Ю. Оптимізація фізкультурної освіти старших дошкільнят на основі застосування засобів дитячого фітнесу: автореф. дис. ... наук. ст. канд. н. з фіз.вих. і с.: спец. 24.00.02 – Фізична культура, фіз.вих. різних груп населення /А.Ю.Старченко. – Дніпропетровськ, 2015. – 20 с.
7. Філь С.М. Історія фізичної культури: [навч.посібник] / С.М. Філь, О.М. Худолій, О.М.Малка. – Харків: «ОВС», 2003. – 160 с.

